

YILLIK

Annual of Istanbul Studies

2024

6

İSTANBUL
RESEARCH
INSTITUTE

İstanbul'da Kayıp Bir Selâtin Camii: Anadoluhisarı Fatih Sultan Mehmed Camii

Oğulcan Avcı
Nurcan Boşdurmaz

Özet

Bu çalışmanın konusunu II. Mehmed tarafından Anadoluhisarı'nın hemen kuzeyinde, denize oldukça yakın bir alanda inşa ettirilen Anadoluhisarı Fatih Sultan Mehmed Camii'nin tarihi süreciyle ilgili tutarsız bilgilerin düzeltilmesi oluşturmaktadır. Erken cumhuriyet dönemine kadar orijinal yerinde bulunan fakat, beş kilometrelik Üsküdar–Beykoz caddesi açılırken yıktırılan cami hakkında literatür araştırması yapıldığında pek çok eksik ve hatalı bilgi ile karşılaşmıştır. Çalışmada önce bu bilgiler tespit edilmiş ardından bu bilgilerin alındıkları kaynaklar incelenmiş ve bunların tamamının ikincil kaynaklar olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca cami hakkında yapılan çalışmalarda bu eksik/hatalı bilgilerin birincil kaynaklara başvurulmamasından dolayı kabul edildiği ve yaygınlaştığı görülmüştür. Bu nedenle birincil kaynak olarak nitelendirilen arşiv kaynakları incelenmiştir. Böylelikle ikincil kaynaklarda geçen bilgilerin doğruluğu/yanlışlığı kontrol edilmiştir. Osmanlı Arşivleri'nde yapılan çalışmada cami hakkında çok sayıda belge bulunmuştur. Bu belgelerin yanı sıra İstanbul şehri ile ilgili önemli kayıtların bulunduğu İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi'nde de caminin asıl yerini gösteren plan ve haritalar tespit edilmiştir. Çalışmada bütün bu belgeler kronolojik bir biçimde incelenerek eksik/hatalı bilgiler düzeltilmiş gibi orijinal caminin tarihi süreci, geçirdiği afet ve onarımlar hakkında da yeni bilgiler sunulmuştur. Arşivlerde bulunan plan ve haritaların değerlendirilmesi ise çalışmanın son kısmını oluşturmaktadır. Bu görsel veriler günümüz haritalarına ölçekli şekilde entegre edilmiştir. Böylelikle orijinal yapının koordinatları çok az sapmayla ortaya çıkmıştır. Buna ek olarak yapının planı da bu haritalara entegre edilmiş ve yapıdaki her bir birimin kapladığı alan tespit edilebilmiştir.

Anahtar kelimeler: Anadoluhisarı, Cami, II. Mehmed, II. Mahmud, II. Abdülhamid

A Hitherto Unidentified Sultanic Mosque in Istanbul: The Anadoluhisarı Fatih Sultan Mehmed Mosque

Abstract

This study aims to improve our understanding of the Anadoluhisarı Fatih Sultan Mehmed Mosque and its history. Built by Sultan Mehmed II near the seaside north of Anadoluhisarı, the mosque was demolished in the early years of the republic during the construction of the five-kilometer Üsküdar–Beykoz road. Misinformation about the mosque abounds in the literature, mostly owing to a lack of archival research on the subject. This study aims to correct that by examining documents from the Ottoman archives and plans and maps showing the mosque's location in the archives of the İBB Atatürk Library. These documents reveal much new information about the mosque's history, including details about its original construction, disasters that damaged the edifice, and later restoration efforts. The final part of the study uses visual data from the plans and maps found in the archives to integrate the building plan into modern maps at the correct scale. This makes it possible to confidently estimate the coordinates of the original building and determine the area covered by each part of the structure.

Keywords: Anadoluhisarı, mosque, Mehmed II, Mahmud II, Abdülhamid II

Oğulcan Avcı
Giresun Üniversitesi
ogulcan.avci@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5025-2845

Nurcan Boşdurmaz
İstanbul Bilgi Üniversitesi
nurcan.bosdurmaz@bilgi.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1809-0070

Manuscript submitted:

April 23, 2024

Manuscript accepted:

August 6, 2024

Licensed under Creative
Commons Attribution 3.0
Unported (CC BY 3)

Bu araştırmanın konusunu, II. Mehmed tarafından Anadoluhisarı'nın hemen kuzeyinde, denize oldukça yakın bir alanda inşa ettirilen, erken cumhuriyet dönemine kadar orijinal yerinde bulunan fakat aynı dönemde yol açmak için yıktırılan Anadoluhisarı Fatih Sultan Mehmed Camii'nin tarihi sürecinin ortaya çıkarılması oluşturmaktadır. Osmanlı arşivlerinde² “Anadoluhisarı Camii, Anadolu Hisarı Fatih Camii, İskelebaşı Camii, Cami-i

Arşiv kullanımında sağladıkları izinler için T.C. Cumhurbaşkanlığı Milli Saraylar Başkanlığı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ile T.C. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'na ve haritalama sürecinde yardımları dokunan Dr. Öğretim Üyesi Cüneyt Aktaş'a teşekkür ederiz.

1 Çalışmanın diğer kısımlarında söz konusu yapı “Anadoluhisarı Camii” adıyla anılacaktır.

2 Çalışmanın diğer kısımlarında söz konusu arşiv “Osmanlı Arşivi” adıyla anılacaktır.

Kebir” gibi pek çok adla anılan yapı 1822–1823 yıllarını kapsayan Bostancıbaşı defterinde “Ebu'l-feth Mehemed Han Hazretlerinin Camii” olarak geçmektedir.³

Caminin II. Abdülhamit döneminde geçirdiği onarıma ait olan ve içerisinde caminin bir planını da yer aldığı 1880 tarihli keşif defteri de dahil olmak üzere yapılan arşiv taraması sayesinde orijinal caminin orası planı, sonrasında yapının geçirdiği onarımlar, mevcut caminin genişletilmesi, yol açma amacıyla erken cumhuriyet döneminde yıkılması ile ilgili tüm bilgiler ortaya çıkmış; tarihi süreç içinde camiye yapılan mimari müdahaleler kronolojik olarak ortaya konmuştur.⁴ Özellikle on dokuzuncu yüzyıla ait haritalar yukarıda sözü edilen arşiv kayıtlarının doğruluğunu teyit etmektedir. Bu haritalar günümüz haritalarına ölçekli şekilde entegre edilerek yapının tam olarak yeri, koordinatları ve kapladığı alan saptanmıştır. Arşivdeki belgelerin yanı sıra cami hakkında yapılmış araştırmalar da incelenmiş bunların bazılarında eksik ve hatalı bilgilerin olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda çalışma üç ana eksen üzerinde kurgulanmıştır. İlki, yapı hakkında günümüze kadar yapılan araştırmalardaki yanlış bilgilerin eldeki verilerle düzeltilmesidir. İkincisi yapının erken tarihteki yeri ve olası planının ortaya çıkarılmasıdır. Bu amaçla erken Osmanlı döneminde inşa edilen yapının tasvirleri Ayvansarâyî'nin *Hadikatü'l-Cevâmî'si* ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme'si* ile paralel bir biçimde incelenmiştir. Üçüncü olarak, on dokuzuncu yüzyılda yapının orijinal halinden daha farklı bir mekân ve plan düzenine geçiş, 1880 tarihli keşif defteri sayesinde çözümlenmiştir. Bu belge ile bunun öncesinde ve sonrasında hazırlanan belgeler özellikle Osmanlı döneminde bir yapının onarımı, bu onarımlarda kullanılan malzeme, yapının ihale edilmesi ve kamu binası olarak da halkın buna nasıl katkı sağladığı konularında bir hayli bilgi barındırmaktadır.

Anadoluhisarı Camii Hakkında Yanlış Bilinenler

Anadoluhisarı Camii'ni konu alan çalışmalarda⁵ dikkat çeken nokta Ayvansarâyî'nin *Hadikatü'l-Cevâmî'si* (1768) ve Reşat Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi*'nde⁶ bulunan maddelerde yer alan “yapının Anadoluhisarı iskele meydanında vapur iskelesinin tam karşısında yer aldığı,” “fevkâni olduğu,” “çalışanlarının ücretlerinin Ayasofya vakfından karşılandığı,” “yanarak harap olduğu” ve “II. Abdülhamid tarafından yeniden inşa ettirildiği” gibi bilgileri harmanlayarak tekrar etmeleridir.⁷ Çoğunlukla, arşiv belgelerine başvurulmaması da mevcut bilgilerin dışına çıkılmamasına ve bu bilgilerin doğru kabul edilerek yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu sorunun çözümüne yönelik ilk adımı orijinal caminin neden yıkıldığı konusunu ele alarak atmak gerekmektedir. Bilindiği üzere erken cumhuriyet döneminde Türkiye'nin birçok yerinde tarihi yapıların bir kısmı yol açma ya da kamu binası inşa etme gibi sebeplerle yıktırılmıştır.⁸ Bu bağlamda, sözü edilen dönemden Anadoluhisarı mahallesiyle ilgili dikkat çeken ilk kayıtlar, 15 ve 16 Kasım 1925 tarihli *İkdam* gazetesinde Anadolu ve Rumeli sahillerinde açılan yeni caddeler hakkındaki haberlerdir. Haberlere göre İstanbul'un cumhuriyet dönemindeki ilk belediye başkanı Emin Erkul'un⁹ bu imar faaliyetleri sırasında 150 adet mülkü istimlak ederek yıktığından fakat yıktırdıklarının yerine oldukça yakın bir mevkide yenilerini inşa ettirdiğinden bahsedilmektedir.¹⁰ Beş kilometrelik Üsküdar-Beykoz Caddesi açılırken eski

3 Hülya Arslan, “Son Bostancıbaşı Defterine Göre Boğaziçi ve Haliç Salhaneleri” (doktora tezi, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, 2019), 34.

4 BOA. İ. DH. 833/67020 (7 Teşrin-i Evvel 1296 [19 Ekim 1880]).

5 Reşat Ekrem Koçu, “Anadoluhisarı Camii.” *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Nurgök Matbaası, 1959), 2:819–820; Tarkan Okuçuoğlu, “Anadoluhisarı Camii.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1993), 1:258–259; Gül Demet Sarı, “Boğaziçi Köylerinden Anadoluhisarı'nda Yerleşim Dokusu Üzerine Bir İnceleme” (yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 1996), 66; Ayşegül Başaran, “Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikatü'l-Cevâmî' İncelemeli Metin Çevirisi” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 239; Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları Hisarlar ve Mahalleleri* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 2016), 52–54; Zehra Kaya, “Şehir ve Medeniyet Etkileşimi Bir Mekânsal Çözümleme Örneği: Anadoluhisarı” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 60.

6 1944–1973 yılları arasında parça parça yayınlanan İstanbul Ansiklopedisi'nin “Anadoluhisarı Camii” maddesini barındıran 2. cildi muhtemelen 1940'lı yıllarda yazılmış olmalıdır.

7 Mimar Sinan Genim söz konusu konuya vurgu yaparak Anadoluhisarı Camii ile ilgili isabetli mimari çıkarımlarda bulursa da yapının tarihi süreciyle ilgili önemli detaylara yer vermemiştir. Bkz. Sinan Genim, “Anadoluhisarı Camii.” *Şehir ve Kültür Dergisi* 69 (2020), 14–17.

8 Ayrıntılı bilgi için bk. Anılcan Sıçrayık, “İstanbul'da Eski Eser Tahribi (1908–1938)” (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2019).

9 Emin Bey Erkul soyadını alsa da Atatürk'ün de rızasıyla aile lâkabı olan Seyidoğlu soyadını da resmî kurumlar ve işler dışında kullanmaya devam etmiştir. Bkz. Melih Tinal, *Op. Dr. Emin Erkul'un Millî Mücadele Anıları* (İzmir: Zeus Yayınları, 2011), 1.

10 “Boğaz'ın Her İki Sahilinde Açılan Yeni Caddeler.” *İstanbul Şehremaneti Mecmuası* 15 (Kasım 1925). (İstanbul: İBB

yolun yerine en dar bölümü asgari on beş metre genişliğinde olacak şekilde yeni bir cadde yapılmıştır. Haberde bu caddenin açılabilmesi için yıkılan yapılarla ilgili detaylı bilgiye yer verilmemiştir. Dahası Anadoluhisarı'nın kuzey-güney aksından geçen yol için hisar-peçenin bir bölümünün yıktırılmış olması gerekmektedir. Tıpkı hisar-peçe gibi on beşinci yüzyılda II. Mehmed tarafından inşa ettirilen caminin bu imar faaliyetleri sırasında yıktırıldığına dair bir bilgi olmasa da günümüzde yol orijinal yapının arsasında geçmektedir. Dolayısıyla yapı, Emin Erkul'un imar faaliyetleri sırasında istimlak edilen diğer yapılarla aynı akibete uğramış, akabinde Anadoluhisarı Fatih Sultan Camii adıyla Kanlıca yolu üzerinde günümüzdeki yapı inşa edilmiştir.¹¹ Bu yeni caminin tam olarak hangi tarihte inşa edildiği, mimarının kim olduğu, minaresinin nasıl taşındığı gibi hususlar da belli değildir; işte bu muğlaklıklar da daha sonraki çalışmalarda birtakım yanlış bilgilerin verilmesine neden olmuştur.

Bunlardan ilki, Kanlıca yolu üzerindeki yapının II. Abdülhamid tarafından inşa ettirildiği yönündeki yanlış bilgidir. Bu da olasılıkla, Reşat Ekrem Koçu tarafından yazılan *İstanbul Ansiklopedisi*'ndeki "Anadoluhisarı Camii" maddesinden kaynaklanmaktadır.¹² Bu maddede yapı hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra Ahmed Rasim'in "Boğaz'ın Anadolu Kıyısında" başlıklı makalesinden alıntı yapılmıştır. Bu alıntıda hali hazırda var olan yapının II. Abdülhamid tarafından kapsamlı şekilde onartıldığından bahsedilmektedir. Daha sonra, Koçu'nun "Kanlıca yolundaki yeni camiye gelince, dört duvar üzerine kiremit örtülü bir çatıdan ibaret bir katlı bir yapıdır. Eski mabetten kalan, sadece bir taş minaresidir." ifadesi günümüzdeki camiyle II. Mehmed tarafından inşa ettirilen ve II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) ihya edilen caminin aynı olmadığını açıkça beyan etmektedir. Ancak, Kanlıca yolu üzerinde bulunan yapının cumhuriyet döneminde inşa edildiğinden açık bir şekilde bahsedilmemiştir. Ayrıca Koçu, maddede hem caminin yeni yerine nakledildiğini hem de eski yapıdan geriye sadece minaresinin kaldığını yazmıştır. Koçu'nun bu çelişkili ifadeleri de araştırmacıları yanılgıya düşürmüştür.

Kanlıca yolu üzerinde bulunan cami ile ilgili dikkat çeken diğer bir nokta—yukarıda da değinildiği gibi—yapının kim tarafından ve ne zaman inşa ettirildiğine dair bilgilerin olmamasıdır. Literatür incelendiğinde bu konuda üç farklı bilgi dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki günümüzdeki yapının II. Abdülhamid tarafından inşa ettirildiğidir.¹³ İkincisi minarenin kaidesinde yer alan onarım kitabesinden referansla caminin 1885 yılında II. Abdülhamid tarafından yeniden yaptırıldığıdır. Son olarak günümüzde Anadoluhisarı Fatih Sultan Camii olarak bilinen yapının I. Ulusal Mimarlık döneminin özelliklerini sergilediği belirtilmekte ve buna dayanarak yapının II. Abdülhamid'den sonra yenilediği vurgulanmaktadır.¹⁴ Bu bilgiler ışığında akla gelen ve yanıtlanması oldukça güç olan iki soru bulunmaktadır. I. Ulusal Mimarlık döneminin özelliklerini gösteren günümüzdeki caminin Sultan II. Abdülhamid tarafından yaptırıldığı iddiası hangi neden ya da nedenlerle ileri sürülmüş olabilir? Cumhuriyet döneminde inşa edilen yapı söz konusu sultan tarafından nasıl yenilenmiş olabilir?

Kanlıca yolu üzerindeki caminin dikkatli bir şekilde incelenmesiyle tüm bu yanlış bilgilerin düzeltilmesi mümkün olmuştur. Minarenin kaidesinde bulunan II. Abdülhamid dönemine ait onarım kitabesinde II. Mehmed'e ait olan caminin yanarak harap hale geldiği ve II. Abdülhamit tarafından ihya edildiği yazmaktadır.¹⁵ Bu kitabe baz alınarak yapının ilk onarımının bu dönemde yapıldığı yönündeki kabulün yanlış bir çıkarım olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Çünkü yapının Sultan Abdülmecid döneminde onarım gördüğü arşiv kayıtlarından ortaya çıkmaktadır. II. Abdülhamid dönemine ait 1880 tarihli keşif defterindeki kapsamlı onarımın sebebi de bölgede

Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları, 2023), 54.

11 21.02.1927 tarihli Son Saat Gazetesi'nde caminin ismi "Hisar Camii" olarak geçmektedir. Çatısının çöktüğünden bahsedilen caminin Ramazan ayına kadar tamirinin yapılacağı yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. İsimsiz, "Hisar Camii Çöktü," *Son Saat Gazetesi*, 21.02.1927, erişim 13 Ağustos 2024. <https://dijitalkutuphane.mkutup.gov.tr/tr/Periodicals/Catalog/Issue/?Issueld=61395>.

12 Detaylı bilgi için bkz. Koçu, "Anadoluhisarı Camii," 819-820.

13 Sarı, "Boğaziçi Köylerinden Anadoluhisarı'nda Yerleşim Dokusu Üzerine Bir İnceleme," 66; Başaran, "Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikâtü'l-Cevâmi' İncelemeli Metin Çevirisi" 955; Göncüoğlu, *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları Hisarlar ve Mahalleleri*, 52-54; Kaya, "Şehir ve Medeniyet Etkileşimi Bir Mekânsal Çözümleme Örneği: Anadoluhisarı," 60.

14 Okçuoğlu, "Anadoluhisarı Camii," 258-259.

15 Bu cami-i kudsi esâs nâr-ı kazâdan nâgehân/Yanup bulunca indirâz hâtır-hazîn oldu cihan/Şu köy cenâb-ı Fâtihe olmakla fethe fâtiha/Bu câygâh-ı râcihe vermişti bu câmi'le şân/Çünkü yapıp oldu harap, ihyasına kıldı şitâb/Sultan-ı fârukî cenâb Abdülhamid Han-ı zamân/Kıldıkça m'üminler namâz etdikçe âşıklar niyâz/Ömr-i hümâyûnun dirâz, kılsın Hüdâ-yı müsteân/Muhtâr tes'id eyledi tarih-i mucem söyledi/Lutf etti tecdid eyledi, bu camii şâh-ı cihân/1301 (M. 1885)

16 Göncüoğlu, *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları Hisarlar ve Mahalleleri*, 52-54.

Şekil 1: Anadolu ve Rumeli hisarlarının tasviri. Nevizade Atayî, *Hamse*, Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, R.816, 71b-72a.

çikan yangındır, dolayısıyla belge ve kitabe birbirini doğrulamaktadır. Ayrıca II. Abdülhamid dönemine ait onarım bitirildikten sonra—gelenek olduğu üzere—caminin giriş cephesi üzerine yerleştirilmiş olan kitabe yapı yıkılırken sökülüştür. Minarenin inşa edilen yeni yapıya taşınmasının ardından da demir bir çerçeve içerisine yerleştirilerek kaidesine asılmıştır. Bilindiği üzere kitabelerin yerleştirilmesinde böyle bir uygulama bulunmamaktadır. Yapım ve onarım kitabeleri mutlaka yapının cephesindeki bir yere gömülerek yerleştirilir.

Öte yandan, günümüzdeki caminin II. Abdülhamid dönemine tarihlendirilerek asıl camiyle karıştırılma nedenlerinden biri de mihrabın yanında bulunan ve on dokuzuncu yüzyıla tarihlenen, Fransız üretimi ve porselen kadranlı Comtoise marka regülatör saat olabilir. Kondisyonu ve yapım tarzı bu saatin de eski yapıdan getirtildiğini düşündürmektedir.

Anadoluhisarı Camii'nin Orijinal Yeri ve Planı

Anadoluhisarı Camii'nin hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Dolayısıyla yapının, II. Mehmed'in Anadoluhisarı'nda hisar-peçeyi yaptırırken inşa edilmiş olması mümkün görünse de bunun doğruluğunu teyit edecek herhangi bir kayıt olmaması kesin yargıya ulaşmayı imkânsız hale getirmektedir. Bu noktadan hareketle yapının, sultanın Anadoluhisarı'nın hisar peçesini yaptırdığı 1451/1452 yılı¹⁷ ile vefat ettiği 1481 yılı arasına tarihlemek daha doğru bir yaklaşımdır.

Caminin, II. Mehmed tarafından Anadoluhisarı'nın oldukça yakınına ve deniz gören bir mevkiye yapıldığı tarihi kaynaklarda belirtilmiştir. Evliya Çelebi Anadoluhisarı'nı anlatırken camiden “Kal'a önünde Mehemed Hân'ın bir câmi'i var gayrı âsâr yokdur.” biçiminde bahsetmektedir.¹⁸ Osmanlı Arşivi'nde yer alan kayıtların birinde yapının adı “cami-i kebir” olarak yazılmıştır.¹⁹ Bu tanımlama da Evliya Çelebi'yi doğrular niteliktedir. Nevizâde Atâyî'nin *Hamse*'sinin nüshalarında bulunan resimlerde de ilk yapının tasvirlerini görmeye mümkündür.²⁰ Cami ile ilgili diğer tarihi kaynak Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî'nin *Hadikatü'l-Cevâmi* (1768) adlı eseridir. Burada camiden “Cami-i mezbur kal'anın önünde deryaya nazır olarak, fevkâni bina olunmuştur. Banisi Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Gazi'dir. Mahfel-i hümayûnu dahi vardır. Huddâmı vazîfesi Ayasofya-i Kebir vakfından verilir” biçiminde bahsedilmektedir.²¹ Bu dönem kaynakları göz önüne alındığında, yapının bir kale

17 Semavi Eyice, “Anadoluhisarı,” *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 34:147-149.

18 Evliyâ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahâtname*, haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, (İstanbul: YKY, 2007), 218.

19 BOA, EV. d. 10316, (25 Şaban 1252 [5 Aralık 1836]).

20 TSMK. R.816, y. 71b-72b; WAM. W.666, y. 10a.

21 Başaran, “Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak: Hadikatü'l-Cevami İncelemeli Metin Çevirisi,” 239. Ayvansarâyî'nin yapıda bir hünkâr mahfillinin bulunduğunu belirtmesi dikkat çekmektedir. Erken Osmanlı döneminde taşradan ziyade Bursa, Edirne ve İstanbul'da bulunan camilerde sultanların cuma ve bayram namazı gibi dini vecibelerini yerine getirebilmeleri için hünkâr mahfillerinin olduğu görülmektedir. Bunlar kimi zaman yapının bir parçası kimi zaman da harim mekânında bulunan ve sütunlarla taşınan bir birim olarak tasarlanmıştır. Dolayısıyla bu yapıda da hünkâr mahfili bulunması olasıdır. Bkz. Mustafa Çetinaslan, “Hünkâr Mahfillerinin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Örnekleri”, *Selçuk*

mescidi olduğu, II. Abdülhamid tarafından yeniden inşa edilen yapının yıkılan ilk mescidin bulunduğu yerin biraz uzağına, Anadoluhisarı sur duvarlarının dışına inşa edildiği bilgilerin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.²² Nevizâde Atâyî'nin betimlemeleri arasında Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK) R. 816 numaralı *Hamse* nüshasında bulunan Anadolu ve Rumeli hisarlarının tasviri Anadoluhisarı'nda bulunan Anadoluhisarı Camii'ni göstermesi açısından önemlidir (şek. 1).

Nevizâde Atâyî'nin 17. yüzyılın ortalarında tamamladığı *Hamse*'sinin tarihsiz bir TSMK nüshasında bulunan tasviri yapan sanatçı, Anadoluhisarı'na kuzeyden bakmaktadır. Bu resimde yapının yeri doğru olarak işaretlenmiştir. Walters Art Museum (WAM) nüshasında (1721) ise sanatçı hisara caminin görünemeyeceği bir açıdan, güney yönden bakmışsa da öneminden dolayı yapıyı yok sayamamış ve mecburen sur içinde göstermiştir (şek. 2). İlk yapının hangi plan ve mekân düzeninde inşa edildiği ya da edilmiş olabileceği konusunda Atâyî'nin *Hamse*'sinin nüshalarında yer alan tasvirlerle Ayvansarâyî'nin *Hadîkatü'l-Cevâmî*'si (1768) tekrar ele alındığında bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Atâyî'nin *Hamse*'sinin WAM nüshasındaki resimde görünen yapı tek katlı, dikdörtgen tabanlı ve yüksekçe kasağa sahip merkezi

bir kubbe ile örtülmüştür. Merkezi kubbenin kuzeyinde ve güneyinde birer kubbe daha göze çarpar. Aynı eserin TSMK nüshasında ise yapı konik bir külahla örtülü şekilde resmedilmiştir. Bu nüshada sanatçı olasılıkla Anadoluhisarı'nın burçları ile caminin örtüsünü aynı şekilde tasvir etmiştir. Aynı resimde sanatçı hisarın güneyinde kalan namazgâhı ise resmetmemiş, sadece minberinin konturlarını çizmekle yetinmiştir. Bu iki detaydan hareketle söz konusu nüshada yer alan resmin yarım bırakıldığı ya da oldukça özensiz şekilde yapıldığı sonucunu çıkartmak mümkündür. Atâyî'nin eserinde yer alan tasvire karşın Ayvansarâyî, yapının fevkâni biçimde inşa edildiğini yazar. Bu durumda yapının inşasından Ayvansarâyî'nin eserini bitirdiği tarihe kadar olan yaklaşık 300 yıllık süreçte caminin herhangi bir mimari müdahale geçirip geçirmediği sorusu akla gelmektedir. Buradan hareketle orijinal yapının kapsamlı bir onarımdan geçirildiği ayrıca bazı kısımlarının yenilenecek fevkâni biçimde yeniden yapıldığı ileri sürülebilir de bu durumu kanıtlayacak herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca Ayvansarâyî'nin yapıyla ilgili onarım bilgisi vermemesi de müellifin yapıyı sehven başka bir yapıyla karıştırmış ya da yanlış yorumlamış olabileceği ihtimalini de düşündürmektedir.

Atâyî'nin eserinin WAM nüshasındaki tasvirde ana kubbenin kuzeyinde ve güneyinde görülen kubbelerden kuzeyde yer alanın hünkâr mahfiline ait olabileceği ve mahfil kısmının yapının bir parçası olarak inşa edildiği ya da bu kısmın kapalı bir son cemaat yeri olabileceği, güneyde kalan kubbenin ise mihrap önü kubbesi biçiminde tasarlandığı ileri sürülebilir de bu tasvir dışında bunu destekleyecek bir veri bulunmadığından kesin bir sonuca varma olasılığı yoktur. Dolayısıyla Ayvansarâyî'nin eserini kaleme aldığı dönemde yapıyı iki katlı olduğu için mi yoksa mahfil katı bulunduğu için mi fevkâni olarak tanımladığı konusunda kesin yargıya ulaşmak mümkün görünmemektedir. Ayrıca Atâyî'nin *Hamse* nüshalarında yer alan Anadoluhisarı tasvirleriyle Evliya Çelebi ve Ayvansarâyî gibi Osmanlı müelliflerinin eserlerinde bulunan cami ile ilgili bilgilerden yapının Anadoluhisarı'nın hemen dışında konumlandırıldığı anlaşılmakta, dolayısıyla bu veriler yapının bir kale mescidi olmadığını kanıtlamaktadır.

II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid Dönemlerinde Camiye Yapılan Mimari Müdahaleler

II. Mahmud döneminde (1808–1839) geniş çaplı reformların yanı sıra yoğun imar faaliyetleri de yapılmıştır.²³ Osmanlı Arşivi'nde yapıyla ilgili en erken tarihli kayıt da bu döneme aittir. 5 Aralık 1836 tarihli masraf defterine göre dönemin Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı “şifahen” bir hayli harap olan caminin “fesh olunarak,” “resm-i kâdiminden” (eski planından) genişletilerek yeniden yapılmasını istemektedir. Belgenin önemli bir bölümü caminin yapımı, ölçüleri ve inşada kullanılacak malzemenin cinsi hakkındadır. Ayrıca caminin cephesiyle ilişkili mimari öğeler ve çevre düzenlemesi ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Buna göre yapının önünde temelli ve sahanlı iki tarafı düz duvarlı, üzeri kademeli kârgir merdiven ve korkulukların inşası, minare külahının kurşunla yeniden kaplanarak, aleminin süslü ve bakırdan olması, caminin yolu üzerindeki kabristanın önüne üzeri kiremitli, pencereli kârgir bir çevre duvarının yapılması ve helalardan iskeledeki dubaya kadar her iki tarafı duvarlı lağım giderinin inşası planlanmıştır. Buradaki müdahalenin en önemli kısmı caminin temellerinin açılarak eski halinden daha geniş bir alana yayılacak şekilde yeniden yapılmasının tasarlanmış olmasıdır.²⁴ Bu projenin gerçekleşip gerçekleşmediğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Sultan Abdülmecid dönemine (1839–1861) ait 4 Mart 1840 tarihli masraf kaydı yukarıda sözü edilen projenin yapılmadığını göstermektedir. Bu belgeye göre mahalle sakinleri tarafından Anadoluhisarı'nda bulunan ve II. Mehmed tarafından inşa ettirilmiş caminin zamanla harap hale geldiği sultana bildirilmiş ve yapı da 1840'ta onarılmıştır. Belgede onarım için yapılan harcamanın oldukça düşük bir meblağ olması II. Mahmud döneminde yapılan projenin hâlâ yürürlüğe girmediğini ve orijinal yapının sadece ibadete müsait hale getirilecek kadar onarıldığını göstermektedir.²⁵ Sultan Abdülmecid döneminde yapıyla ilgili ikinci onarım kaydı ise 1858 tarihli sadrazam tezkeresidir. Anadoluhisarı'ndaki caminin

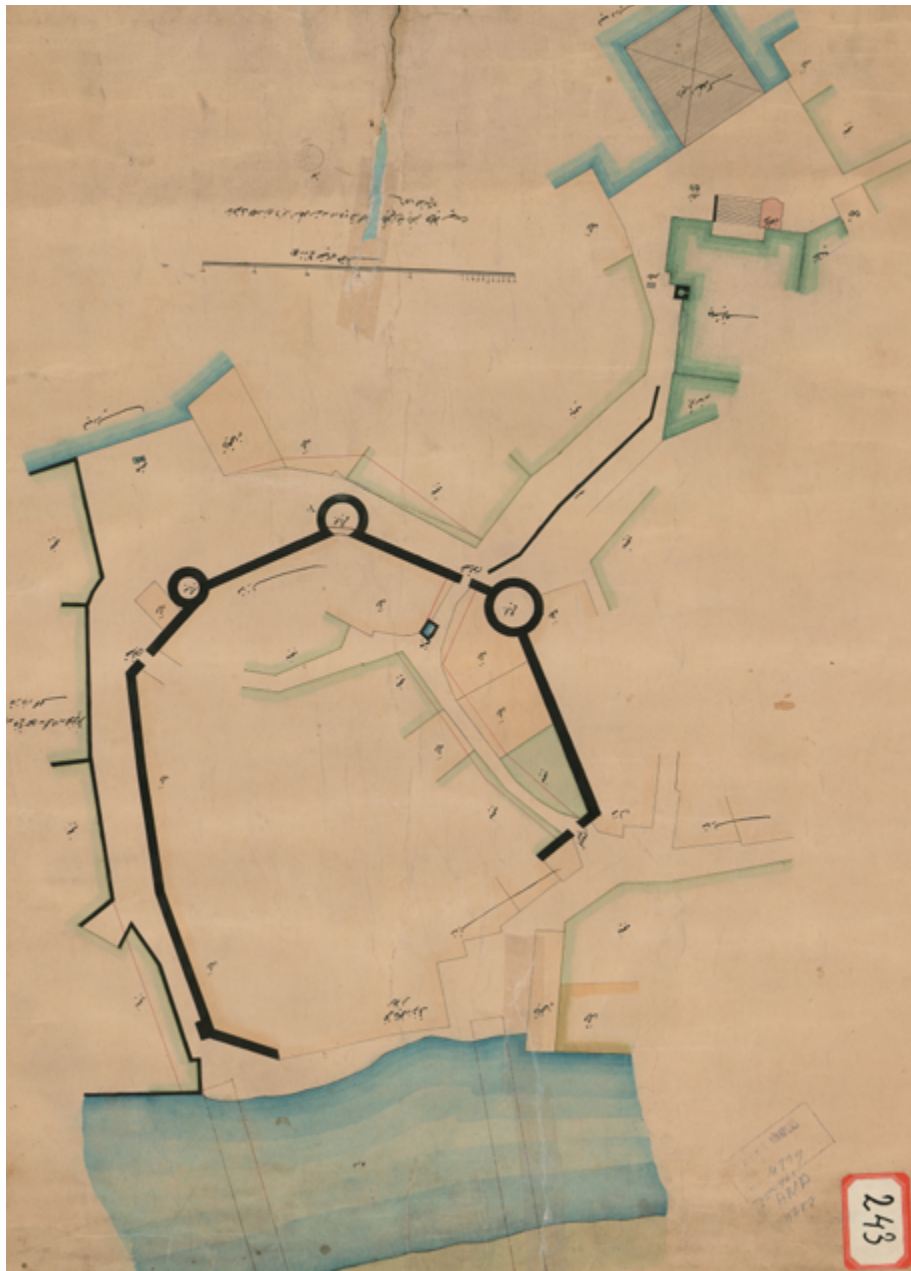
23 Detaylı bilgi için bkz. Yekta Özgüven, “II. Mahmud Dönemi İstanbul’unda Fiziksel-Kentsel Kavrayışın Değişimi” (doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2009); Nilay Özlü, “II. Mahmud Döneminde İstanbul: Kent, İdeoloji ve Mimari,” *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 6/1 (2021), 199–222.

24 Ayrıca selamlık dairesi, hünkâr ve müezzin mahfilleri planlanmış; yapının iç duvarlarının da renkli Esmâ-i Şerif ve nakışlarla süsleneyeceği, minber, kürsü ve mihrabın ahşap malzemenin ve nakış olacağı kararlaştırılmıştır. BOA, EV. d. 10316, Leff 1, (25 Şaban 1252 [5 Aralık 1836]).

25 BOA, C. EV. 438/22195 (29 Zilhicce 1255 [4 Mart 1840]).

Şekil 3: Beykoz-Anadoluhisarı'ndan vapur iskelesinden dereye kadar mahalli tanzim olunan bir kıt'a haritası. İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Harita No: 4319, 1287/1870.

tamir edildiği, minare külahının ve kurşunlarının değiştirildiği belirtilmiştir.²⁶ Minare dışında iki kalem daha masraf yapıldığının belirtilmesi 1837 yılında yapılan projeye geçilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

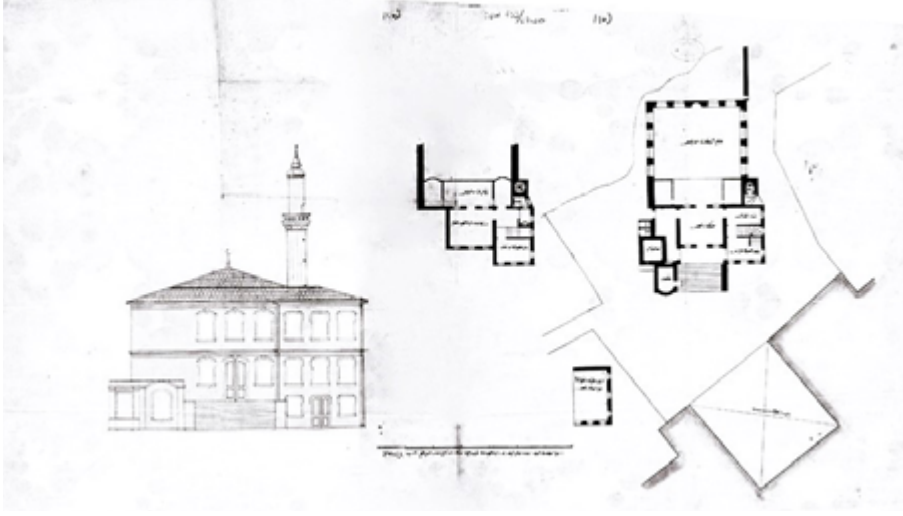
Hisar ve çevresinin vaziyet planını gösterir 1870 tarihli yol haritasında cami ile yanındaki bazı yapılar da görülmektedir.²⁷ Caminin hemen doğu cephesine bitişik olarak gösterilen Yasemin Hatun Mektebi ve caminin batısında bulunan musalla taşı dikkat çekmektedir. Bu haritadan daha sonra çizilmiş başka bir haritada ise Yasemin Hatun Mektebi ve musalla taşının ortadan kalktığı, musalla taşının bulunduğu alandan yol geçirildiği anlaşılmaktadır (şek. 3).²⁸ Her iki

26 BOA, İ. DH. 397/26282 (9 Recep 1274 [23 Şubat 1858]).

27 İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi Harita No: 4319 (15 Safer 1287 [17 Mayıs 1870]).

28 İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi Harita No: 3558 (Tarihsiz).

Şekil 4: II. Abdülhamid dönemine ait arşiv belgesinde bulunan plan. BOA, İ. DH. 833/67020 Leff 1-2, (7 Teşrin-i Evvel 1296 [19 Ekim 1880]).

haritada da caminin orijinal planından daha geniş bir şekilde yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.

II. Abdülhamid Dönemi'nde Caminin Plan-Mekân Düzeni

II. Abdülhamid döneminde 13 Mart 1877 tarihli bir telgrafla Anadoluhisarı mevkiinde bir yangın çıktığı haberi iletilmektedir.²⁹ Bu yangının Anadoluhisarı'nın yakın çevresinde çok büyük hasara yol açtığı 18 Temmuz 1880 tarihli evraktan anlaşılmaktadır. Belgeye göre Anadoluhisarı'nda çıkan yangın nedeniyle cami ile yakınlarında bulunan karakolhane ve belediye binasının yanarak harap hale geldiğinden yeniden inşa edilmesi istenmektedir.³⁰ Bu belgeden birkaç ay sonra Anadoluhisarı Mahallesi sakinleri bir arzuhalle caminin birkaç yıl önce yandığını, vakit ve Cuma namazı vecibelerini caminin mevcut halinden ötürü yerine getiremediklerini, durumun Şûrâ-yı Devlet tarafından bilindiğini fakat herhangi bir girişimin yapılmadığını belirtmektedirler. Ayrıca bir selatin camisinin bu şekilde yanık ve harap durumda kalmasının saltanat makamınca da hoş karşılanmayacağı belirtilerek sultandan yapının inşası için ferman çıkartması talep edilmektedir.³¹

Sonuç olarak halkın bu arzuhali üzerine kapsamlı bir onarım için çalışma başlatılmıştır. Bu onarım hakkında arşivde bulunan 17 Ekim 1880 tarihli ve caminin planını da içeren birinci keşif defteri³² ve 18 Ekim 1880 tarihli münakasa şeraiti (ihale)³³ caminin II. Abdülhamid döneminde yenilendiğini göstermektedir (şek. 4).

İleri tarihlerde düzenlenen belgeler incelendiğinde ise yapının yeniden inşasıyla ilgili farklı problemlerin ortaya çıktığı bunların arasında mali sorunların da bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁴ Bu mali sorunlar Anadoluhisarı sakinlerinin de sürece dahil olmasıyla sona erdirilmeye çalışılmıştır. Bu konuyla ilgili 1881 yılına ait kontrat senedinde Anadoluhisarı sakinlerinden Müteahhit Cemil Bey ve caminin imamı Hafız Es-Seyyid Mehmed Sadık'ın imzası bulunmaktadır. Belgeye göre caminin inşası için gerekli olan paranın bir kısmı mahalle sakinleri tarafından karşılanacaktır.³⁵ Her ne kadar mali sorunlar halledilmiş gibi görünse de yangın

29 BOA, MSB. ATASE 67/0/53 (1 Mart 1293 [13 Mart 1877]).

30 BOA, ŞD. 101/9, Leff 6 (10 Şaban 1297 [18 Temmuz 1880]).

31 BOA, ŞD. 101/9, Leff 4 (12 Şevval 1297 [17 Eylül 1880]).

32 BOA, İ. DH. 833/67020, Leff 3 (5 Teşrin-i Evvel 1296 [17 Ekim 1880]).

33 BOA, İ. DH. 833/67020, Leff 2 (6 Teşrin-i Evvel 1296 [18 Ekim 1880]).

34 Caminin mali sorunlarını halledilemek için 1850'lerde Galata'da yanan Müeyyedzâde Camii'nin arsasının müzayedeye satışı çıkarılması, elde edilen gelirin de Anadoluhisarı Camii'nin masrafına ödenmesinin münasip görüldüğü bildirilmiş ve sultanın onayına sunulmuştur. Fakat Müeyyedzâde Camii'nin günümüzde ibadette açık olması böyle bir satışın gerçekleşmediği ya da sultan tarafından onaylanmadığını göstermektedir. BOA, Y. Y.A.RES. 8/21 (28 Zilkade 1297 [1 Kasım 1880]).

35 BOA, İ. DH. 833/67020, Leff 7 (4 Ramazan 1298 [31 Temmuz 1881]). BOA, İ. DH. 833/67020, Leff 5 (2 Mayıs 1297 [14 Mayıs 1881]).

Şekil 5: Anadoluhisarı genel manzarası. (...) II Abdülhamid Yıldız Albümü.

tehlikesine karşı yapının çatı kısmının demir kiriş üzerine Marsilya kiremidi kaplamalı olmasına karar verilmiş bu da maliyeti artırmıştır. Yapılan bu ikinci keşifte duvarların altında temel olmadığı ve harap halde olduğu tespit edilince ilk keşifte bahsedilen inşanın mümkün olmadığı anlaşılmış bu nedenle duvarların yıkılarak yeniden yapılması planlanmıştır.³⁶

Bu belgedeki bilgiler ve çizimler incelendiğinde II. Abdülhamid döneminde harime ait olan duvarların, son cemaat yeri ve hünkâr makamına ait olan duvarlara göre daha kalın tutulduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu ayırmdan harim duvarlarının orijinal yapıya ait olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca yapının güneyinde bir hazirenin yer aldığı da bilinmektedir. Orijinal yapıda olmayan fakat sonraki mimari müdahalelerle eklendiği bilinen hünkâr mahalli, helal ve muvakkithanenin de yapının kuzeyinde yer aldığı görülmektedir. Tüm bu veriler göz önüne alındığında caminin kuzey yönde yapılan eklemelerle genişletildiği ortaya çıkmaktadır.

Arşivlerde bulunan fotoğraflar incelendiğinde minarenin II. Abdülhamid döneminde mimari değişimler geçirdiği anlaşılmaktadır. Yapının 1860–1890 yılları arasında çekildiği düşünülen fotoğraflarına göre minare II. Abdülhamid dönemine kadar kapsamlı şekilde herhangi bir değişim geçirmediği görülmektedir (şek. 5). II. Abdülhamid dönemine ait 18 Ekim 1882 tarihli belgede minare boyunun kısaltılması hakkında tartışılmakta fakat hangi yönde karar verildiğinden bahsedilmemektedir. Ancak caminin eski fotoğrafları incelendiğinde minarenin boyunun kısaltılmadığı anlaşılmaktadır. 1860'lı yıllarda çekilen fotoğraflarda minare kurşunlu konik bir külaha sahipken 1890'lı yıllara ait fotoğraflardan bunun yenilenerek armudi külaha dönüştürüldüğü anlaşılmakta ve bu minarenin de günümüzdeki minareyle aynı olduğu görülmektedir (şek. 6). Dolayısıyla minarenin taşlarının numaralandırılarak sökülmesi ve yeni yerine taşınmış olma ihtimali oldukça yüksektir. Ayrıca, diğer araştırmacıların yaptıkları çalışmalarda da minarenin olasılıkla yeni camiye nakledildiği belirtilmiştir.³⁷

36 BOA. ŞD. 106/6, Leff 2 (5 Zilhicce 1299 [18 Ekim 1882]). BOA. ŞD. 106/6, Leff 1 (28 Muharrem 1300 [4 Aralık 1882]).
37 Okçuoğlu, "Anadoluhisarı Cami," 258–259; Sarı, "Boğaziçi Köylerinden Anadoluhisarı'nda Yerleşim Dokusu Üzerine Bir İnceleme," 66; Kaya, "Şehir ve Medeniyet Etkileşimi Bir Mekânsal Çözümleme Örneği: Anadoluhisarı," 60'ta bu bilgiye yer verilse de kaynağı sunulmamıştır.

Şekil 6: 1883 yılına ait bu fotoğrafta caminin minaresinin yapım aşamasında olduğu etrafına kurulmuş iskeleden anlaşılmaktadır. Pierre de Gigord fotoğraf koleksiyonu.

II. Abdülhamid dönemindeki 18 Ekim 1880 tarihli belgede çizilen plan ve mekân düzeni II. Mahmud döneminde düzenlenen 5 Aralık 1836 tarihli masraf defterinde tasvir edilmiştir. Dolayısıyla yapının II. Abdülhamid döneminde sahip olduğu plan ve mekân düzeninin II. Mahmud döneminde tasarlandığı, Sultan Abdülmecid döneminde de uygulamaya alındığı ortaya çıkmaktadır.

II. Abdülhamid döneminden sonra camiyle ilgili 5 Kasım 1893 tarihli belgede Anadoluhisarı'ndaki caminin bazı yerlerinin tehlikeli surette harap olduğu belirtilmektedir.³⁸ 25 Kasım 1893 tarihli tezkereye göre de yerinde yapılan keşif sonucunda 24.928 kuruş masraf tamirat bedeli olarak ortaya çıkmıştır.³⁹ Bu iki belgedeki bilgiler göz önüne alındığında yapının daha önceki keşiflerde de belirtilen statik problemlerinin hâlâ devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum yapının temellerine gerekli müdahalenin yapılmadığını düşündürmektedir. 16 Aralık 1893 tarihli evrakta yapının 1893 tarihinde kapsamlı bir onarımdan geçirildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰ Bu tarihten üç yıl sonrasına ait 6 Mayıs 1896 tarihli bir başka belgede caminin tekrar onarıldığı ve bu sefer alt katına bir dükkân yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴¹ Bu onarımın 10 Temmuz 1894 tarihinde meydana gelen ve Anadoluhisarı'nın bazı burçlarını yıkan şiddetli depremle bir ilgisi olup olmadığı bilinmemektedir.⁴² Bu belge camiye Osmanlı döneminde yapılan ve günümüzdeki bilgiler ışığında bilinen son mimari müdahaleleri içermektedir.

Yapıyla ilgili 1896 yılı sonrasında herhangi bir arşiv kaydına rastlanmamaktadır. Fakat Eye Filmmuseum tarafından yayınlanan *Fantasia of Color in Early Cinema* adlı filmi oluşturan 12. parçanın 9:28-9:37 saniyeleri arasında yapının orijinal yerinde olduğu görülmektedir. Film oluşturulan tarihsiz kayıtların birbirleriyle ilgisinin olmaması söz konusu parçanın tam olarak hangi tarihte çekildiğine dair net sonuçlara ulaşmayı imkânsız hale getirmektedir. Fakat 1910'lar ve 1920'lerdeki Pathé filmlerinin Fransızca, Almanca ve Flemenkçe derlemelerinden oluşan bir serinin parçası olan bu kayıt, yapının 20. yüzyılın başında orijinal yerinde olduğunu ispatlaması açısından oldukça önemlidir.⁴³

38 BOA. ŞD. 128/19 (25 Rebiülâhîr 1311 [5 Kasım 1893]).

39 BOA, İ. EV. 5/38, Leff 1 (16 Cemâziyelevvel 1311 [25 Kasım 1893]).

40 BOA, İ. EV. 5/38, Leff 2 (7 Cemâziyelâhîr 1311 [16 Aralık 1893]).

41 BOA, BEO. 776/58199 (24 Zilkâde 1313 [6 Mayıs 1896]).

42 Detaylı bilgi için bkz. Hamiyet Sezer, "1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 18/29 (1996), 169-197. Sema Küçükalioğlu Özkılıç, "1894 Depreminin İstanbul Üzerindeki Etkileri (Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri)" (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), 321.

43 Eye Filmmuseum'un youtube kanalı tarafından yayınlanan *Fantasia of Color in Early Cinema* adlı derlemenin *Gekleurde kijkes uit de geheele wereld-Calais&Constantinople* başlıklı 12. parçası, erişim 25 Mart 2024, https://www.youtube.com/watch?v=j8GtxZ5fvTM&list=PLQr5oajRw8N_KRB3ySudVeD6gzqSkoRB&index=12.

Şekil 7: Caminin planının bulunduğu İ. DH. 833/67020 numaralı Osmanlı Arşivi belgesi ve İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi'ndeki 4319 numaralı haritanın ArcGIS Pro programında "georeferencing" aracı kullanılarak koordinatlandırılması ve Esri veri tabanındaki Maxer Uydu görüntüleri üzerine entegre edilmesiyle oluşturulmuş yapının asıl yerini gösteren görüntü.

Anadoluhisarı Camii ile ilgili daha önce bahsedilen hatalı bilgiler günümüzdeki caminin avlusunda yer alan bilgilendirme tabelasına da yansımıştır. Örneğin günümüzdeki yapının tabelasında yazan Milli Mücadele döneminde karargâh olarak kullanıldığı bilgisi doğru değildir. Çünkü Milli Mücadele yılları sırasında günümüzdeki cami yoktur. O yıllarda karargâh olarak kullanılan cami, Anadoluhisarı iskelesinin karşısında ve asıl yerinde bulunan Anadoluhisarı Camii'dir.

Günümüzdeki cami ile ilgili mevcut çalışmalarda yapının asıl konumuyla ilgili doğru bilgiler verilse de genellikle "İskele Meydanı'nda vapur iskelesinin hemen karşısında" biçiminde ifade edilmekte ancak bu bilginin kaynağı paylaşılmamaktadır.⁴⁴ Osmanlı Arşivi'nde cami ile II. Mehmed tarafından inşa ettirilen yapının 19. yüzyıla ait vaziyet planını da barındıran evrak⁴⁵ tam konumu tespit etmeye olanak tanımaktadır.⁴⁶ Arşivlerde bulunan plan ve haritalar

44 Okçuoğlu, "Anadoluhisarı Camii," 258-259; Sarı, "Boğaziçi Köylerinden Anadoluhisarı'nda Yerleşim Dokusu Üzerine Bir İnceleme," 66; Başaran, "Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikâtü'l-Cevâmi' İncelemeli Metin Çevirisi," 95; Göncüoğlu, *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları Hisarlar ve Mahalleleri*, 52-54; Kaya, "Şehir ve Medeniyet Etkileşimi Bir Mekânsal Çözümleme Örneği: Anadoluhisarı," 60.

45 BOA. İ. DH. 833/67020 Leff 1-2 (7 Teşrin-i Evvel 1296) [19 Ekim 1880].

46 Bu çalışmanın sonuç kısmında verilen caminin asıl yerinin tespiti ve alan hesabı ile ilgili çıktılar ArcGIS desktop

62 modern coğrafi sistemlere işlendiğinde orijinal caminin yeri oldukça az bir sapmayla tespit edilmiştir (şek. 7). Buna göre yapı yaklaşık olarak 41° 04' 59.56" Kuzey-41° 04' 58.57" Kuzey enlemleri 29° 04' 00.60" Doğu-29° 04' 01.71" Doğu boylamları arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra 18 Ekim 1880 tarihli evrakta bulunan plan üzerinden de yapının kapladığı alan hesaplanmıştır. Buna göre yapının tamamı yaklaşık olarak 415 m², harim alanı 224 m² ve hünkâr mahalli 46 m²lik bir alanı kaplamaktadır.

Sonuç

Bu araştırma için yapılan arşiv taramaları sonucunda günümüze ulaşamayan Anadoluhisarı Fatih Sultan Mehmed Camii'nin tarihi süreç içerisinde geçirdiği mimari değişimleri tespit etmek mümkün olmuştur. Araştırmada kullanılan II. Abdülhamid dönemine ait keşif defteri ve bu defterin içinde bulunan caminin planı ile arşivde cami hakkında düzenlenmiş diğer kayıtlar ve arşiv haritaları caminin tarihini ortaya çıkarmaya olanak tanımıştır. Böylelikle literatürdeki hatalı bilgiler düzeltilmiş ayrıca yapının tarihi sürecindeki boşlukları dolduracak önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Bu sonuçlardan ilki günümüzde Kanlıca yolu üzerinde bulunan caminin, Osmanlı döneminde inşa edilen ve birçok kez kapsamlı onarımdan geçirilen yapıyla birkaç detay (minare ve saat) dışında hiçbir ilgisinin bulunmadığıdır. Anadoluhisarı Camii'nin 1925 yılına kadar ayakta ve orijinal yerinde olduğu 20. yüzyılın başında çekilen ve caminin de görüldüğü bir film kaydıyla kanıtlanmıştır. Cumhuriyet döneminde Körfez Caddesi'nin açılması sırasında II. Mehmed tarafından inşa ettirilen ve Sultan Abdülmecid ile II. Abdülhamid tarafından kapsamlı şekilde tamir ettirilen cami yıktırılmıştır. Akabinde asıl caminin orijinal konumunun yaklaşık olarak 350 metre kadar kuzeyine I. Ulusal Mimarlık Akımı özellikleri gösteren, mimarı bilinmeyen yeni bir cami inşa ettirilmiş; bu yapıya da iade-i itibar düşüncesiyle Anadoluhisarı Fatih Sultan Camii adı verilmiştir.

İkinci olarak, Osmanlı döneminde bir caminin onarımının nasıl yapıldığı, onarım sırasında ne tür malzemelerin kullanıldığı gibi önemli bilgilere ulaşılmıştır. Böylelikle caminin geçirdiği mimari değişimler ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, Osmanlı Arşivi'nde nadir olarak rastlanan, malzeme isimlerinden inşa tekniklerine varıncaya kadar detaylı bilgilere yer veren keşif defterlerinin yapı çözümlemelerinde ve bir yapının tarihi sürecine ilişkin detayların ortaya çıkarılmasında başvurulması gereken ana kaynaklardan biri olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Öte yandan arşivde bulunan diğer türdeki belgeler de bir yapının inşasında ya da onarımında halkın dahiliyetini ve iktidarla kurduğu ilişkiyi göstermesi açısından ilginçtir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Evkâf Defterleri (EV. d)

Cevdet Evkâf (C. EV.)

İrade Dahiliye (İ. DH.)

Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih Arşivi (MSB. ATASE)

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)

Yıldız Resmî Maruzat (Y. Y. A. RES)

İrade Evkâf (İ. EV.)

Bâb-ı Âli Evrak Odası, (BEO)

İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi

Beykoz-Anadoluhisarı'ndan Vapur İşkesinden Dereye Kadar Mahalli Tanzim Olunan Bir Kıt'a Haritası,

İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Harita No: 4319.

Beykoz-Anadoluhisarı-Göksu Haritası, İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Harita No: 3558.

10.8.2 yazılımında "georeferencing" aracı kullanılarak yapılmıştır. Altlık verisi olarak Esri veri tabanındaki Maxer Uydu görüntüleri kullanılmıştır. Koordinatlı olan uydu görüntülerinden referansla görseller koordinatlı hale getirilmiştir. Camiye ait olan alan hesapları da aynı yazılımda yapılmıştır. Veri işleme sürecini gerçekleştiren Giresun Üniversitesi Coğrafya Bölümü Dr. Öğretim Üyesi Cüneyt Aktaş'a teşekkürlerimizi sunarız.

Müze Kütüphaneleri Arşivleri

Five Poems, Walters Art Museum (WAM), W.666

Hamse, T.C. Milli Saraylar İdaresi Başkanlığı. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), R.816

Birincil Kaynaklar

- Arslan, Hülya. "Son Bostancıbaşı Defterine Göre Boğaziçi ve Haliç Salhaneleri." Doktora Tezi, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi, 2019.
- Başaran, Ayşegül. "Osmanlı Mimarisi İçin Kaynak Hadikâtü'l-Cevâmi' İncelemeli Metin Çevirisi." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Evlîyâ Çelebi. *Evlîyâ Çelebi Seyahâtnamesi*. Hazırlayan Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, ve Yücel Dağlı. İstanbul: YKY, 2007.
- Eye Filmmuseum, *Fantasia of Color in Early Cinema*. Erişim 25 Mart 2024. https://www.youtube.com/watch?v=j8GtxZ5fvTM&list=PLQr5oaajRw8N_KRB3ySudVeD6gzqSkoRB&index=13
- II. Abdülhamit Yıldız Albümü. Erişim 24 Mart 2024. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FO-TOGRAFI/90763---0069.jpg>
- İsimsiz. "Boğaz'ın Her İki Sahilinde Açılan Yeni Caddeler." *İstanbul Şehremaneti Mecmuası* 15 (Kasım 1925). İstanbul: İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Yayınları, 2023.
- İsimsiz. "Hisar Camii Çöktü." *Son Saat Gazetesi*, 21.02.1927. Erişim 13 Ağustos 2024. <https://dijitalkutuphane.mkutup.gov.tr/Periodicals/Catalog/Issue/?IssueId=61395>
- Pierre de Gigord collection of photographs of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey. Series III. Erişim 25 Mart 2024. https://rosettaapp.getty.edu/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2903076
- Tinal, Melih. *Op. Dr. Emin Erkul'un Milli Mücadele Anıları*. İzmir: Zeus Yayınları, 2011.

İkincil Kaynaklar

- Çetinaslan, Mustafa, "Hünkâr Mahfillerinin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Örnekleri." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 (2013): 65-66.
- Eyice, Semavi. "Anadoluhisarı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 34, 147-149. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Genim, Sinan. "Anadoluhisarı Camii." *Şehir ve Kültür Dergisi* 69 (2020): 14-17.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk. *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları Hisarlar ve Mahalleleri*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 2016.
- Kaya, Zehra. "Şehir ve Medeniyet Etkileşimi Bir Mekânsal Çözümleme Örneği: Anadoluhisarı." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Anadoluhisarı Camii." *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2, 819-820. İstanbul: Nurgök Matbaası, 1959.
- Küçükalioğlu Özkılıç, Sema. "1894 Depreminin İstanbul Üzerindeki Etkileri (Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri)." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Okuçuoğlu, Tarkan. "Anadoluhisarı Camii." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 1, 258-259. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1993.
- Özguven, Yekta. "II. Mahmud Dönemi İstanbul'unda Fiziksel-Kentsel Kavrayışın Değişimi." Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2009.
- Özlü, Nilay. "II. Mahmud Döneminde İstanbul: Kent, İdeoloji ve Mimari." *Mimarlık ve Yaşam Dergisi* 6/1 (2021): 199-222.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 2, Ankara: MEB Yayınları, 1971.
- Sarı, Gül Demet. "Boğaziçi Köylerinden Anadoluhisarı'nda Yerleşim Dokusu Üzerine Bir İnceleme." Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 1996.
- Sezer, Hamiyet. "1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 18/29 (1996), 169-197.
- Sırayık, Anılcan. "İstanbul'da Eski Eser Tahribi (1908-1938)." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.